

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA «ER» HÁM «EL» KONCEPTLERI– MILLIYLIK TIMSALINDA

Alimbayeva Aseliya Qayirjanovna

Qoraqalpoq davlat universiteti 1-kurs magistranti

Kaiirjanovna_01@mail.ru

***Annotaciya:** Maqalada lingvofolkloristikaniń izertlew obyektı bolǵan qaraqalpaq naqıl-maqallarındaǵı er hám el sózleriniń konceptual analizi haqqında sóz etilgen.*

***Tayanış sózler:** til hám mádeniyat, lingvofolkloristika, lingvokulturologiya, koncept, naqıl-maqal.*

***Annotation:** В статье говорится о концептуальном анализе слов «er» и «el» в каракалпакских пословицах, которые являются объектом исследования в лингвофольклористике.*

***Bese concepts:** Язык и культура, лингвофольклористика, лингвокультурология, концепт, пословицы.*

Qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń bir túri esaplangan naqıl-maqallar janırınıń tilin úyreniw, bir jaǵınan qaraqalpaq xalqınıń tiliniń tariyxı menen etnografiyasın t.b. máselelerin úyreniwge jeńillikler tuwdıradı. Naqıl-maqallar óziniń tereń ideyalılıǵı, kórkemlik ózgesheligi menen kózge túsetuǵın xalıqlıq shıǵarma. Olardıń tilin hártárepleme úyreniwdiń ózi, arnawlı izeretlewdi talap etedi. Sebebi, naqıl-maqallarda bir neshe júz jıllardıń tariyxı hám ata-babalarımızdıń tili menen dúzilgen sóz dúrdanaları bar. Filologiya ilimleri doktorı Q.Ayımbetov xalıq naqıl-maqalların izertley otırıp bılay degen edi: «Naqıl-maqallar turaqlı úlgige iye bolǵanlıqtan, xalıqlar tariyxında olardıń tutqan ornı úlken ... Mine, sonlıqtan xalıqtıń tariyxın, onıń til tariyxın izertlegende xalıqtıń naqıl-maqalları kóp material beredi» [1:7]. Haqıyqatında da, xalıqtıń ótkendegi ómirinde ushırasqan tań qalarlıq waqıyalardıń sol zamanlardaǵı sóylew tilinde qollanılǵan sózlerdi, naqıl-maqallarda ushıratamız. Jáne de, bul boyınsha dáslepki izertlewler sıpatında I.Saǵıtov, A.Pirnazarovlardıń da miyetleri úlken áhmiyetke iye.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey, naqıl-maqallar kelip shıǵıwı, qollanıw órиси úlken tariyxqa iye. Qaraqalpaq tili tariyxınan belgili bolǵanıday X – XI ásirdegi erte dáwir jazba esteliklerinde de naqıl-maqallardıń úlgilerin ushıratıwımızǵa boladı. Folklorıtanıwshı hám etnograf Maxmud Qashqariydıń «Devanu luǵat-at túrk» miynetinde túrkiy xalıqlar arasında keń tarqalǵan 275 ke jaqın naqıl-maqallar keltirilgen. Olardıń

basım kópshiligi házirgi qaraqalpaq naqıl-maqalları menen mazmun hám formalıq jaqтан birdey bolıp keledi. Jáne de, Alpamis dástanında 100 den aslam naqıl-maqallardıń úlgileri bar bolıp: «Qus jańılıp torǵa túsedı, er jańılıp qolǵa túsedı», al «Qanshayım» dástanında bolsa «Qızıl júzli jigittiń qızarǵanı ólgeni», «Batırǵa iyt te jaraq» t.b. usı sıyaqlı naqıllar hesh ózgerissiz jetken [2:78].

Sonıń menen bir qatar, naqıl-maqallardıń izertleniliwi haqqında sóz júrgizgenimizde tuwısqan ózbek xalqınıń da bul jónindegi úyreniwlerin esapqa alıwımız zárúr. Máselen, 1958 – 1960-jılları M.Afzalov bassılıǵındaǵı izertlew jumısına arnalǵan toplamǵa 2500 den artıq naqıl 34 tema sheńberinde bólip kórsetilgen bolsa, 1970-jılları R.Jumaniyazov 1040 naqıldı 22 temaǵa bólip sistemalastırǵan. Sh.Shomaqsudov tárepinen ózbek tilindegi naqıl-maqallar haqqında «Hikmatnoma» atlı kitap shıǵarılǵan hám «Ózbek xalıq maqollari» atı menen 2-kitabın da baspadan shıǵarǵan. 2009, 2012, 2013-jıllarda Sh.Shomaqsudov hám Sh.Shoraxmedovlar avtorlıǵındaǵı «Manolar xazinasi» toplamında bolsa 20 000 naqıl álipbe tártibinde klassifikaciya islengen.

Sonı de aytıp ótiw kerek, xalqımızdıń milliy miyrası bolǵan qaraqalpaq naqıl-maqalları da kóp tomlıq qaraqalpaq folklorınıń 88-100-tomlarında 4 tomǵa bólip berilgen:

1. Atamákán, el-jurt, shańaraq mashqalaları haqqındaǵı naqıl-maqallar.
2. Insan hám insanıyılıq haqqındaǵı naqıl-maqallar.
3. Turmıshlıq talaplar hám úrp-ádetler haqqındaǵı naqıl-maqallar.
4. Kásip-óner, waqıt hám máwsimler haqqındaǵı naqıl-maqallar.

Biz bul maqalamızda házirgi kúnde lingvistikalıq baǵdardaǵı áhmiyetli mashqalalardıń biri bolıp kiyatırǵan naqıl-maqallarda ushırasatúǵın konceptlerdi óz ara sistemalastırıwǵa yaǵınıy konceptuallıq analiz islewge háreket ettik.

Eń dáslebinde «Koncept» atamasına qısqaşa túsinik berip óteyik. Bul termin házirgi til bilimi izertlewlerinde kóp ushırasadı. Koncept túsinigine túrli jantasıwlar ulıwmalıq lingvofilosofiyalıq tiykarǵa súyenedi. Onıń tiykarında Sossyurdıń til hám sóylew dixotomiyası jatadı, yaǵınıy «til – sóylew» túsinigi házirgi waqıtta «tilde ańlaw – kommunikativlik xarakter, minez-qulq» dep túsindirilmekte [3:98].

«Koncept» ataması latin tilindegi conceptus (toplaw, oylanıp qalıw, baslap jiberiw) sózinen alınǵan. Bul sóz francuz tilinen inglis tiline «túsiniw» kórinisinde ózlestirilgen. Negizinde conceptus sóziniń terminge aylanıwı filosofiyada konceptualizm jónelisiniń payda bolıwı menen baylanıshlı. Házirgi dáwirde concept túsinigi boyınsha hár qıyılı túsinikler berilip atır. Máselen, izertlewshi D.U.Ashurova: «Dúnya hám mádeniyat tarawlarında ayırıqsha áhmiyetke iye bolǵan túsinikler ǵana koncept dep atalıwı múmkin. Barlıq túsiniklerdi de koncept dárejesinde bahalaw qáte» [4:11].

Haqiqatında da, konseptual analizdi barlıq jerde qollana almaymız. Yaǵnıy, ol folklorlıq shıǵarmalarda, yaǵnıy naqıl-maqallarda, jumbaqlarda hám frazeologizmlerde de ushırasadı. Qanday da bir waqıya-hádiyse, jumbaq yamasa naqıl-maqallardı tiykarǵı ózek bolatuǵın sóz – konsept esaplanadı.

Naqıl-maqallardı oqıy otırıp, kóp ushırasatuǵın «El» hám «Er» túsinigin konsept sıpatında alıwdı jón kórdik. Yaǵnıy, bul sózler belgili bir tariyxıy sharayatta etnomádeniy konseptke aylandı desek boladı.

- Er qádirin el biler,
Zer qádirin zerger biler.

- Erdiń sáni el bolar,
Eldiń sáni jer bolar,
Jerdiń sáni suw bolar.

- Erdiń sózi – eldiń sózi,
Eldiń kózi – erdiń kózi

– sıyaqlı naqıl-maqallar foklorımızda jiyi ushırasadı. Yaǵnıy, bul jerde kórinip turǵanıday xalqımızdıń ózine tán etnikalıq kózqarasına da tánlik belgiler jatır. Máselen, «er» jigit ulıwma er adam hárbir shańaraqta úlken húrmetke iye. Eldiń, shańaraqtıń tiregi sıpatında bahalanadı. Sonıń ushın da, ul perzenttiń tuwılıwı ázelden ózgeshe bir quwanış desek boladı. Sebebi, ol shańaraq dawamshısı, keleshegi.

Hárbir úyde úken ya kishi jastaǵı er adam bolsın onı dástúrxan átirapında tóрге (joqarıǵa) otırǵızıw, kiyimlerin ayaq-astına qaldırma, jolda aldın kespew sıyaqlı dástúrler kishkeneliginen hárbir qız balanıń sanasına sińdirilip baradı. Usınıń nátiyjesinde, álbette, sol shańaraqta «ákege», «aǵaǵa» hám «ómirlik joldasqa» húrmet sezimleri ázelden mentalitetimizge sińip ketken desek qátelespeymiz.

Awa, joqarıdaǵı dáslepki naqılда keltirilgenindey-aq, «Er qádirin el biledi». Sebebi, ol sol eldiń azamatı, qorǵawshısı. «Eldiń ǵamı – erdiń ǵamı».

Jer suwsız, el jersiz, al er elsiz bolmaydı. Olar shınjır sıyaqlı bir-biri menen baylanıslı túsinikler. Sonlıqtan da, xalqımız arasında «Erdiń kúni el menen, eldiń kúni jer menen» degen de sóz biykarǵa ayılmaǵan.

Al, úshinshi mısalımızdaǵı «Erdiń sózi – eldiń sózi, Eldiń kózi – erdiń kózi» degeni bolsa eldiń jırın jırlaytuǵın sol eldiń er azamatları, kórer kózleri ekenligin dálillep turǵanday.

Xalıq maqalları ata-babalarımızdıń kórkem oy-sanası nátiyjesi bolıp, belgili bir waqıyadan shıǵarılnıń juwmaqlardı bildiriwde túrli kórkem obrazlardan, usıl hám qurallardan paydalanǵan.

«El» – kindik qanımız tamğan ata mákánımız. Tuwılıp-ósken muqaddes dárgay. Hárkimniń ózi eli – Mısırdá jayı. El, jer túsiniqleri báhá barlıq xalıq poeziyasında, tariyxında jetekshi orındı iyeleydi.

- El elden qalsa, erge namıs.
- El kúsheyse, erler sultan bolar.
- El almasa eliw jıl jatar.
- Elin sıylağan er atanar

sıyaqlı naqıl-maqallarda bolsa «el» konceptine dıqqat kúsheytkendey boladı.

Haqıyqatında da, elsiz er bolmaydı. «Ózge elde patsha bolğansha, óz elińde shopan bol» degenindey er jigit eli menen kúshli, eli menen baxıtlı. «Erdi eli súyer». Eldiń qúdreti barlıq waqıtta – erdiń qúdireti. Sonıń ushın da, «Er úmitin el aqlar, Er abırayın el saqlar» dep biykarğa aytilmağan.

Sonı da aytıp ótiw kerek, bul konceptler tek ǵana naqıl-maqallar quramında ǵana ushıraspaydı. Al, erte dáwirlerdegi terme-tolǵawlar da tiykarǵı túsiniq wazıypasın atqarǵan desek boladı. Máslen, XV ásirde jasap ótken Asan qayǵı dóretiwshiligine názer taslayıq:

... Jer qádirin kim bilsin,
 Basınan dáwlet taymasa.
 El qádirin kim bilsin,
 Jawdan ayırıp almasa ...
 ... Jaman adam jelókpe,
 Er qádirin ne bilsin.
 Kóship-qonıp kórmegen,
 Jer qádirin ne bilsin ...

(El qádirin ne bilsin)

Mine, kórinip turǵanıday, xalıq danalığıniń obrazlı kórinisi bolǵan – naqıl-maqallar quramalı poetik pútinlik bolıp, bir neshe komponentlerdiń baylanısqań birikpesinen turadı, maqalǵa tán obrazlardı xalıq átirapındaǵı barlıq hádiyseler, rela ómirlik waqıyalardan alıp jaratılǵanlıǵı tárepinen olar ózine tán milliylik esaplanadı. Bul materiallardı hár qıylı baǵdarda úyreniw arqalı áyyemgi ata-babalarımızdıń ózin qorshaǵan dúnyaǵa, jámiyetke kózqarası menen tanısamız hám ózimizdiń ózligimizdi tanıymız. Sonlıqtan, ata-babalarımızdıń ásirler boyı jıynaǵan ruwxıy hám materiallıq mádeniyatınıń jetiskenlikleri menen turmıs tájriybelerin, millet rawajlanıwına baylanıslı haqıyqat belgilerin kórsetetuǵın turaqlı tillik belgilerdi úyrenetuǵın lingvokulturologiya hám lingvofolkloristika tarawları boyınsha izertlew júrgiziw búgingi kúnniń aktual máseleleriniń bir. Usı tiykarda qaraqalpaq naqıl-maqalların da konceptuallıq jaqtan analizlew, sistemalastırıw da aktual mashqalalardıń biri bolıp tabıladı.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Q.Ayimbetov,. Qaraqalpaq naqılları hám maqalları. Nókis, 1956. 7-bet.
2. T.Niyetullaev. Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi tuwralı // Ózbekistan SSR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialı «Xabarshısı Vestnik», – 1971, №1. B-78.
3. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya (oqıw qollanba) Nókis, 2020. B-98.
4. Ашурова Д.У. Связь вузовских курсов современными направлениями лингвистики // Филологиянинг долзарв муоммолари. Маъруза тезислари. - Linguistics-II. - Т.: 2011. -Б. 11.